
“EESTI MEES JA TEMA SUGU”

Mõistatuslikud värsid poliitilises pilkelaulus

Lauri Vahtre

PILKELAULU PÕIMITUD LÜHIKROONIKA

19. sajandi keskpaiku, kui mitte varem, hakkasid eestlaste keskel levima satiirilised lõppriimilised rahvalaulud, millest üks tähelepanuväärsemaid on “Eesti mees ja tema sugu”. Pole päris selge, kas see oli omasuguste hulgas päris esimene, kuid esimeste hulgas kindlasti, ja kujunes vaieldamatult kõige tuntumaks, peegeldades ja ühtlasi mõjutades oluliselt eestlaste enesekuvandit. Laul kujunes niivõrd populaarseks, et pole päriselt ununenud tänapäevalgi — mäletatakse vähemalt esimest rida¹ — ning Eesti folkloristika suurkuju Ülo Tedre on vastavast laulutsüklist avaldanud eriuurimuse (2003 [1995]). Nimelt kuulus “Eesti mees ja tema sugu” pikemasse, mitmest laulust koosnevasse laulude komplekti üldnimega “Eesti mehe kaebus”, olles selle avaosaks.

Tegemist on ägedalt mõisnike- ja kirikuvastase tekstiga, mis väljendas ning õhutas 19. sajandil levinud rahvuslikke ning otsapidi mässulisi meeleolusid. Oletatavasti sai laulu loomise ajendiks 1818. aastal toimunud masendav episood, kui paruness von Rothi matmisel Kanepi surnuaiale “aeti hauast minema” ja maeti mujale keegi eesti talunaine, et vabastada ilus hauakoht

¹Nt Veljo Tormise samanimeline koorilaul 1987. aastast:
<https://veljotormis.com/et/teosed/vaata/265/eesti-mees-ja-tema-sugu/>.

mõisaprouale.² Aastakümnete jooksul laul muutus, teiseses, sellesse liideti uusi episoodi (Pühajärve sõda, Maltsveti väljarändamisliikumine jm). Lisandus ka kopeerimisvigu, sest erinevalt vanast regivärsist ei levinud “Eesti mees” mitte ainult suuliselt, vaid ka — ja võib-olla isegi eelkõige — ümberkirjutustena käsi-kirjalistes laulikutes, mis olid moodi läinud 19. sajandi algul trükitud laulikute mõjul. “Eesti mees ja tema sugu” on võrdlemisi pikk, selle variant A-1 koosneb 52 salmist, kogu tsükkel 128-st. Salmide arv on teiseses ootuspäraselt erinev, sest laul püsis repertuaaris väga kaua ja ümberkirjutajad lisasid sageli omalt poolt mõne väljendi, salmi või koguni pikemaid teemasid; lisandused võisid olla võetud ka mõnest teisest laulust.

Valitseva või äsja valitsenud raske ning ebaõiglase olukorra ning konkreetse kirjelduste kõrval tollastest sündmustest antakse “Eesti mehes ja tema soos” ka põnev lühiülevaade Eesti ajaloost (variandis A-1 salmid 23–28). Kuna tegemist on tõesti lühiülevaatega, toome selle ära täies mahus, nii nagu Ülo Tedre selle on avaldanud (Tedre 2003: 289 jj, siin 291–292), millele on lisatud tänapäevast keele- ja kirjakaasutust järgiv siinkirjutaja “tõlge”:

Ajast aiga säitse sadda Naksi hallastus ja hädda	<i>Seitsmesaja aasta eest Hakkas haledus [ahastus; alustus?] ja häda,</i>
Kui see riisja suggu tulli Kõrgeil maijun eesmast olli	<i>Kui see riisuja sugu tuli Kõrgeil maadel [s.t mägede otsas] esmalt oli.</i>
Oh te perris murri jani Eesti rahva verre kani Maad ja mõtsat mõisas tevad Eesti rahva vaiva sövad	<i>Oh te päris murjanid, Eesti rahva verekaanid, Maad ja metsad mõisaks tegid, Eesti rahva vaeva söid.</i>

²Ülo Tedre peab tõenäoliseks, et jutt käib Kanepi koguduse õpetaja Johann Philipp von Rothi abikaasast (vt Tedre 2003: 49, 119–120), kelleks oli Beate Catharina von Roth (Seefels; 1759–1818).

Eesmalt usku meil anti
 Perrast orjust pääle panti
 Ni me jäme nende võrku
 Ni kui lamma hunti kurku

*Esmalt usku meile anti,
 Pärast orjust peale pandi.
 Nii me jääme nende võrku
 Nagu lamma hundi kurku.*

Oh sa kavval suggu
 Hirmus olli nende tegu
 Allati na teiva sõdda
 Rahval olli nälg ja hädda.

*Oh sa kaval sugu,
 Hirmus oli nende tegu.
 Alailma nad sõdisid,
 Rahval oli nälg ja häda.*

Neide ai ja neide rigi
 Noli püssi pikka piki
 Teiva eesti rahval himmu
 Ei na löidnu kostkilt armo

*Nende au ja nende riigid,
 Nooled, püssid, pikad piigid
 Tegid eesti rahval hirmu,
 Ei nad leidnud kuskilt armu.*

Pola kuningas sis tulli
 Ots sis meije lossil olli
 Tahtse omma ehk es tahha
 Pola kuul sis põrrut maha.

*Poola kuningas siis tuli,
 Ots siis meie [ka: mäe] lossil oli.
 Tahtsid nad või ei tahtnud,
 Poola kuul siis põrutas maha.*

Edasi tulevad kiidusõnad Vene keisrile, kes on “teo orjust keelnu” ja mõisnike omavoli kärpinud, misjärel laul muudele teemadele kaldub ja uuesti kaeblikumaks muutub.

Esmapilgul tundub, et eesti rahva elavat ajaloomälu siit küll otsida ei tasu ja et tegu on 19. sajandi tavalise kirjandusmõjulise tekstiga. Sellelaadset rahvaluulet on fabritseerinud mitu grafomaanlike kalduvustega vanavarakogujat, mõeldes ise välja pärimust, mida küll ei olnud, kuid kogujate arvates pidanuks olema või võinuks olla. Sageli tekkis selline pseudofolkloor aga ka stiihiliselt, s.t trükisõnast leitud infokillud kandusid märkamatult tagasi rahva sekka, kust need hiljem eheda folkloori pähe kokku korjati (nt eksikombel rahvusromantilistesse trükikalendritesse sattunud ja sealt põgusalt rahva hulka tagasi jõudnud “korjusepäev” (Ränk 1975; Vahtre 1988) vms). Eelnevalt äratoodud salmid näivad esindavat just sellist materjali ja sellisel juhul oleks peale retseptiooniküsimuste ainsaks teaduslikku huvi pakkuvaks probleemiks, millisest tekstist ja kelle vahendusel need laulu sisse võeti.

Kõnealune Ülo Tedre uurimus käsitleb nii “Eesti mehe ja tema soo”, terve laulutsükli kui ka kogu lõppriimilise rahvalaulu temaatikat pikalt ja põhjalikult. Tedre oletuse järgi tekkis “Eesti mees” 1820. aastail või hiljemalt 1840. aastail Kanepi kihelkonnas, autoriks meile teadmata külahariltlane, võib-olla mõni koolmeister. Viimane oletus põhineb eeskätt tõigal, et teksti looja ilmutab teadmisi ajaloost.³

19. sajandi esimesest poolest meil siiski ühtki kindlalt dateeritavat teisendit teada ei ole, olemasolevad üleskirjutused on hilisemad. Kõige vanemad teated “Eesti mehest” pärinevad 1854. (küsimärgiga) ja 1855. aastast, need on variandid A-1 ja A-2.⁴ Viimases paraku puuduvad nii seitsmesaja aastane ahastus ja häda kui ka osutus Poola kuningale, millega ajalooekskursus jääb ilma alguse ja lõputa. 1854. aasta tekstis, mis on ülal ära toodud, on need olemas, kuid teksti tekkeaeg jääb lahtiseks. Nimelt on A-1 puhul tegemist 1860. aastail ümber kirjutatud laulikuga, kust on nähtavasti kopeeritud ka aastaarv 1854. Kuna “Eesti mees ja tema sugu” asub üsna lauliku alguses, siis oletab Tedre, et see pandi kirja kas 1854. või 1855. aastal. Omaette küsimus on, millal täpsemalt valmistati koopia. On teada piirdaatumid: kopeerija Karoline Tiller asus Lätist Eestisse elama 1861. aastal 12-aastasena, hakkas alles siis eesti keelt õppima ja suri juba 1869. aastal, niisiis nende kahe daatumi vahepeal.

Kõik võiks olla enam-vähem selge — keegi läti päritolu tütarlaps võttis umbes 1865. aastal ette ühe 1854. aastast pärineva lauliku ja kopeeris sellest teksti, mis oli loodud 1820. aastail —, kuid küsimusi tekitab tõik, et Tilleri redaktsioonis sisalduvad tänu sõnad Vene keisrile, kes on “teo orjust keelnu”. Teoorjus keelati aga alles 1868. aastal. Siit tuleks järeldada, et Karoline Tiller pani oma variandi kirja napilt enne surma, 1868. või 1869. aastal, ja et see ei pärinenud mitte 1854. aastast, vähemalt mitte tervikuna, vaid oli verivärskelt või verivärskelt kaasajastatud. See küsimus

³Laulu autori üle toimus aastail 1926–1927 ajalehe *Vaba Maa* veerugudel elav arutelu, kuid kindlale otsusele ei jõutud.

⁴Ado Grenzsteini kirjakogu Kirjandusmuuseumis, EKLA f 38, m 4:1, l. 237p.

jääbki segaseks. Laulus sisalduva Eesti ajaloo lühiülevaate sõnastus võib sellegipoolest olla vanem ja pärineda viisteist, kakskümmend viis või koguni nelikümmend viis aastat varasemast ajast. Varasemaid üleskirjutusi, nagu öeldud, meil paraku pole ja selle põhjuseks on tõsiasi, et 19. sajandi esimesel poolel rahvalaule peaaegu ei kogutud, kõige vähem lõppriimilisi. Kui mõni köster või pastor seda siiski tegi — estofiile oli —, ei hakanud eestlased teda pahandama teravalt sakste- ja kirikuvastase tekstiga. Kuid on teada näiteks 1864. aastaga dateeritud variant C-1 (täpsemalt 1864. aastaga dateeritud käsikirja ümberkirjutus 1898. aastast),⁵ kus teoorjuse kaotamist ootuspäraselt ei mainita ja Poola kuninga asemel on juttu Peetrist (mis võib olla ümberkirjutaja omalooming), kuid “seitsesada aastat” on täiesti olemas.

SEITSESADA AASTAT

“Seitsmesaja aastase orjaaja” käibesse toojaks on traditsiooniliselt peetud Carl Robert Jakobsoni (viimati nt Kivimäe 2021), kes kroonis selle teemaga oma kuulsat esimest isamaakõnet. Kõne kanti ette 6. oktoobril 1868. aastal Tartus Tähe tänavas ja ilmus 1870. aastal. Selle lõpetas tema enda luuletus, mille teine salm kõlab järgmiselt:

*Oh, sind oldi kaua lõõgas veetud,
Seitse sada aastat piinal peetud;
Seitse sada aastat — Jumal aita!
Kes võib seda häda üles näita?*
(Jakobson 1991: 33.)

Samuti osutab Jakobson “seitsmesada-aegsele vangipõlvele” eespool, kõneldes eesti keele ja laulude püsimisest. Kuna eelneva põhjal otsustades on üsna kindel, et laul “Eesti mees ja tema sugu” on loodud enne esimest isamaakõnet, ei ole järelikult mingit

⁵Ado Grenzsteini kirjakogu Kirjandusmuuseumis, EKLA f 38, m 5:1, l. 62p.

põhjust pidada Jakobsoni seitsmesaja-aastase orjaaja väljamõtlejaks. Vastupidi, Jakobson võttis selle rahvasuust, kus arusaam just seitsmesaja aasta pikkusest ülekohtust pidi olema juba kinnistunud.

Ent nüüd tekib küsimus: miks just seitsesada? Näiteks Lydia Koidula oma “Emajõe ööbikus”, mida Jakobson ka tsiteeris, räägitakse kuuestsajast aastast (luuletuses “Mu isamaa nad olid matnud”), mis on tõe märksa lähemal. Jüri Kivimäe oletuse järgi (toetudes Aino Undla-Põldmäele) võttis Koidula selle Garlieb Merkeli raamatust *Liivimaa esiaeg* (Die Vorzeit Lieflands; 1798–1799) või siis Merkeli hilisemast kirjutisest “Vabad lätlased ja eestlased” (Die Freien Letten und Ehsten; 1820) (Kivimäe 2021: 119–120). Jakobson tsiteerib pikalt ka baltisaksa ajaloolast Otto von Rutenbergi, kes oma teoses *Läänemere provintside ajalugu...* (Geschichte der Ostseeprovinzen...; 1859–1861) räägib samuti “isamaatute pappide” kuuesaja-aastasest võimujast (Kivimäe 2021: 121). Lõpuks jääb kuuesaja aasta juurde kindlaks isegi vene kirjandusteadlane Pavel Viskovatov veel 1882. aastal Carl Robert Jakobsoni surmale pühendatud luuletuses (tlk Kalju Kangur):

*Nüüd uinus võitleja! Ei suuda peita
eal haud ta üleskutset — võitlushoos
kuussada aastat kestnud ike heita
ja minna kindlalt Venemaaga koos.*
(Viskovatov 1971.)

Jakobson oma isamaakõnes alustab Liivimaa alistamise lugu Meinhardi saabumisega 1186. aastal, millest teda kõne pidamise ajal lahutas 682 aastat. Hoogne kõnemees võib selle probleemideta 700-ks ümardada. Ent väljend on ju vanem? Laul võib-olla koguni tunduvalt vanem, pärinedes 1820. aastaist, mil seitsmest aastasajast ei võinud juttu olla, kuid väljendi vanuses me nii kindlad olla ei saa. Võimalik, et see monteeriti laulu sisse hiljem. Nagu öeldud, on meil enam-vähem kindel teade 1864. aastast, mis teeb “orjaaja” pikkuseks 674 aastat. See on hädapärast 700-ks

ümardatav, samas tundub väheusutav, et see detail, mis kordub üsna truult kõigis hilisemates teisendites (erandiks, nagu märkisime, on A-2), saaks olla niipalju hilisem laulust endast, sest siis peaks leiduma arvukalt varasemast versioonist võrsunud teiseid, kus seitsmest aastasajast juttu ei ole. Ent selliseid on vaid mõni üksik.

Üks seletus oleks, et laul ikkagi ei pärine 1820. aastaist, kuid see aitab vähe, sest 1840. aastaist pärineb ta juba üpris kindlasti, sest 1841. aasta Pühajärve sõja sündmusi kirjeldatakse kui värskelt toimunud. Siin 700-aastane orjapõli enam ei klapi — Pühajärve sõja ja Meinhardi vahele jääb 655 aastat, Ümera lahingust lahutab koguni vaid 631 aastat. Rahvapärimus võib muidugi sellestki 700 teha, eriti kui kahesilbiline “seitse” sobib luuletuse rütmiga märksa paremini kui ühesilbiline “kuus”. Lõpuks on võimalik ka seletus, et lähtekohaks on võetud Balthasar Russowi kroonikast pärinev Liivimaa “avastamine” saksa kaupmeeste poolt 1158. aastal, mispuhul ümardamine jääks usutavuse piiridesse ja seda isegi juhul, kui laul pärineks 1820. aastaist. Samas Russowile toetumine on ise väheusutav. Seletust otsides pakub Jüri Kivimäe välja, et Jakobsoni ajaarvamine algas benediktiini munga Fulco Eestimaa piiskopiks määramisega 1165. aasta paiku, kuid jätab küsimuse lahtiseks (Kivimäe 2021: 126). See versioon tundub tõesti vähe usutav.

Igatahes ühes teises sarnases satiirilises laulus, mis on loodud arvatavasti ajavahemikus 1864–1866 ja mille autoriks peetakse rahvusliku ärkamisaja tegelast Adam Petersoni (1838–1918), olakse seitsmesaja aasta koha pealt ettevaatlikumad ja märgitakse, et see on umbkaudne:

*Sest ligi seitsesada aastad
me olime neid austanud
ja palja pääga kumardanud,
ja neile sest suurt rõõmu teinud.*

(Tedre 1977: 202.)

Et pilti lõplikult kirjuks ajada, viitame ühele Juhan Kahki vahendatud teatele 1822. aastast, mille järgi Tiirimetsa (Anseküla khk, Saaremaa) talupojad rääkivat oma vanadest maalinnadest ja 700 aastat tagasi käinud võitlusest sakslastega.⁶ Talupoegade ajamääratlus on ilmselgelt vale, kuid olulisem on, et neil oli arusaam oma ajaloo üldjoontest täiesti olemas ja seda juba mitukümmend aastat enne Carl Robert Jakobsoni sündi. Pole võimatu, et tänu eestlaste endi keskel edasi kandunud pärimusele.

ORJAPÕLV JA RÖÖVITUD MAA

Küsimus jääbki vastuseta, selge on üksnes see, et 700-aastase orjapõlve müüdi loomise “au” omistamine Jakobsonile on ebaõiglane. Seitsesada aastat raiuti laulu sisse enne teda ja seda teigi keegi teine, tema võttis selle üle. “Orjapõlv” on aga omaette küsimus. Nii “Eesti mehes ja tema soos” kui ka Jakobsoni esimeses isamaakõnes mõistetakse orjaajana kõike seda, mis järgnes ristiusustajate saabumisele 12. sajandi lõpul. Mitu praegusaajaloolast on selle vaidlustanud, rõhutades, et eestlaste-lätlaste sõltuvus kujunes pika aja jooksul ning esimesi kristianiseerimisjärgseid sajandeid pole põhjust orjaajaks nimetada. Orduaegseid eestlasi on nimetatud koguni uhketeks vabameesteks (vt Leimus, Nuut 2020).

Siin taandub küsimus sellele, mida orjuse ja orjaaja all mõistata. Tänapäeval mõistetakse orjuse all täielikku õigusetust, “rääkiva tööriista” seisundit, inimesekujulist omandit, keda isand võib piiranguteta käsutada, piinata, isegi tappa nagu looma. Sellises olukorras pole eestlased tõepoolest mitte kunagi olnud, ehkki mõnel ajajärgul, näiteks 18. sajandil, puhuti selle lähedal. Vähemalt peksukaristust, mis sageli põhjustas ka surma, jagati talupoegadele väga lahtisel käel. Garlieb Merkel jt valgustajad kirjutasid sellest kirglikult ja siit võis midagi ka eestlaste enesekuvandisse

⁶Läti Ajalooarhiiv, f 214, n 2, s 316, l. 128; vt Kahk 1977: 20. Siin peame leppima Kahki uskumisega, sest esitatud kirjade järgi vastavat arhivaali Lätist leida ei õnnestunud. Ilmselt on säilikute numeratsioon muutunud või peitub Kahki viites näpuviga.

tagasi peegelduda. Jakobsoni ajal ja enne teda sisustati aga orjuse mõistet siiski laiemalt, arvestades selleks ka mis tahes püsivaid kohustusi ja alluvussuhet. Kui kehtestati koolikohustus, siis ristas rahvasuu sellegi kooliorjuseks. “Ori” ei kõlanud enne 20. sajandit sugugi nii halvasti kui tänapäeval ja isegi aristokraat võis end nimetada valitseja orjaks, Issanda orjaks aga päris kindlasti.

Sellest hoiakust lähtudes võisid 13. sajandil võõrale ülemvõimule allutatud eestlased end vabalt ka orjadeks nimetada ja pidada, ehkki nad käisid veel ringi, möök vööl, ja kohustused isandate (kas otse maaisanda või kohaliku läänimehe) ees olid minimaalsed. Ent nad allusid võõrale ülemvõimule ja said sellest väga hästi aru. Nad ei saanud enam näiteks omatahtsi tegeleda väliskaubandusega, mis oli Hansa liidu raudne monopol. Hansalinnu valitsesid suurkaupmehed ja nende hulka pääsemine oli eestlasele niisama kindlalt välistatud kui Saksa orduusse kuulumine. Pole vaja 13. sajandi eestlase vaimseid võimeid alahinnata. Ta ei elanud koopas ega puu otsas, ta tundis omaaegset maailma, teadis naabermaid ja oskas vabaduse ning alluvuse vahel väga hästi vahet teha. Vastasel korral oleks väga raske seletada, miks saarlased kogu 13. sajandi ikka ja jälle üles tõusid, ehkki nende olukorral polnud justkui midagi viga. Tõepoolest, viga polnudki muud, kui et puudus vabadus. Ja nii nagu ei maksa alahinnata 13. sajandi eestlast, nõnda ei maksa teda alahinnata ka 16. või 18. sajandil. Silmad rehetoa kibedast suitsuvingust küll vesised, ei olnud nad ometi nii tuimad või juhmid, kui mõni parunihärra arvas. Muide, mitme 19. ja 20. sajandi mõisniku ülestähendustest ilmneb, kui jahmatavalt teadmatud olid hoopis nemad selle osas, mida nende talupojad elust ja oma isandatest arvavad.

Kõrvalepõiget jätkates tasub märkida, et vabadus ongi raskesti tabatava sisuga mõiste. Kas 13. sajandi eestlased mõistsid abstraktset “vabadust”? Kindlasti, kuid me ei pea nõudma, et nad võidelnuks mingi abstraktsiooni eest. Kas meie tegime laulvat revolutsiooni abstraktse vabaduse nimel? Vaevalt küll, sest mured olid vägagi konkreetsed — ei saanud vabalt reisida, ei saanud vabalt oma mõtteid väljendada, ei saanud vabalt tegeleda ettevõtlusega, ei saanud Eduard Tubina muusikat mängida, ei saanud postkontoris eesti keeles asju ajada. Kõik kokku — igatsus vaba-

“Eesti mees ja tema sugu”

duse järele, proosaline ja poeetiline läbisegi. On põhjust oletada, et 13. sajandi eestlastel sulasid need kaks samamoodi ühte, ainult et konkreetsused olid teised.

Kõrvalepõige kõrvalepõikest — konkreetsused. Mis neisse puutub, siis leidub 13. sajandi lõpul kirja pandud vanemas riimkroonikas huvitav detail. Nimelt omistab ordukroonik 1210. aasta eestlastele järgmise mõttekäigu:

“Milline piin!

Peavad siis ristisõitjad meid

pärusmaalt ära ajama

koos lätlaste ja liivlastega?

Parem on asuda kaitsesele,

me teeme ühe sõjaretke,

millest vist suuremat üritust pole veel

Eestis ette võetud,

ja kihutame nad üle mere,

et nad meid kunagi enam ei rõhuks.”

(Liivimaa... 2003: 32.)

Mis mõttes “pärusmaalt ära ajama”? Kõik andmed ju näitavad, et eestlasi ei aetud minema, vaid neile pandi peale kõigest teatud maksud ja kohustused. Võimalik, et tegu on 13. sajandi lõpul moes olnud kujundiga, aga võimalik on ka, et kroonik kajastas just seda, mida 1210. aastal veel ei toimunud, ent 1290. aastatel juba küll — nimelt mõisate rajamist, mille käigus eestlasi tõepoolest sageli kas kavaluse või vägivallega nende pärusmaadelt minema aeti, ja mis oli tõenäoliselt Jüriöö ülestõusu vahetu põhjus. See protsess toimus eeskätt Harjus ja Virus, aga küllap nähti seda ka ordu aladel ja miks pidanuks kõik see orduvennale teadmata olema. Samas jääb kroonik ühtlasi üldiseks, rääkides “rõhumisest”, mida eestlased tema arvates juba vabadusvõitluse ajal tajusid. Rääkides ennast sellega sisse — kroonik tunnistab, et eestlaste jaoks olid uue elukorralduse toojad rõhujad.

Kusjuures 19. sajandi keskel oli pärusmaalt äraajamise probleem taas päevakorras ja seda mitte 13. sajandi stiilis mõisasta-

mise tõttu, vaid paradoksaalsel kombel pärisorjuse ja teoorjuse kaotamise tõttu. Kuni selle ajani olid eesti talupojad visalt kinni arusaamas, et ehkki mõisamaa on neilt röövitud, kuulub talumaa endiselt neile. Asjaolu, et Katariina II oli kunagised läänid juba 18. sajandil mõisnike pärisomandisse andnud, talupoegi ei huvitanud. Ka pärisorjuse kaotamine ei muutnud olukorda lõplikult, sest asemele astunud teoorjus otsekui konserveeris olukorra, kus talupoeg oli näiliselt ikka veel traditsiooniline maavaldaja. Murrang saabus alles 1849. ja 1856. aasta seadustega, mis nägid ette ülemineku tähtajalistele rendilepingutele. Kellele mõisniku tingimused üle jõu käisid, oli see tõeline ja lõplik “pärusmaalt minema ajamine” (Vassar 1977: 127).

Eelnevast järeldub, et kui kõigepealt anonüümne laulik ja veidi hiljem Carl Robert Jakobson 19. sajandil kõnelesid 700-aastasest orjaajast, siis langeb see kokku 13. sajandi ordukrooniku arusaamaga asjast. Ühed tundsid, et neid rõhutakse, teised tunnistasid juba 13. sajandil, et nad rõhuvad. Umbes sama kinnitab Christian Kelch oma 1695. aastal ilmunud kroonikas: Bertoldiga võideldes püüdsid liivlased taastada oma kaotatud vabadust ja vältida langemist igavesse orjusse (Kelch 2004: 43). 1640. aastail kirjutab Adam Olearius, et eesti talupoegadel on ikka veel meeles, “et nende esiisad maad enda käes hoidsid, sakslaste poolt aga alistati ja orjadeks tehti” (Olearius 1996: 127). 18. sajandist on samasuguseid teateid juba arvukalt, veel enam 19. sajandi algusest (vt nt Kahk 1977: 19–21; Põldmäe 1977: 27–29, 60). Kõrvuti orjuse teemaga kordub neis teadetes raudkindel veendumus: mõisnikud on oma maa eestlaste käest röövitud. Kui aga rahva mälus püsis selline teadmine, siis pole sugugi imelik, et püsis ka mingisugune, ükskõik kui ähmane arusaam, millal see ülekohus alguse sai. Siin võiks peituda seletus Tiirimetsa talupoegade pisut ebatäpsele, ent sisult korrektsele ajaarvamisele.

Plejaad 21. sajandi eesti ajaloolasi väidab seevastu end paremini teadvat, kuidas asjad olid või mida eestlased oma olukorrast 13.–19. sajandil arvasid. Lõpuks tekib küsimus, mille üle või mille pärast 13. sajandi alguskümnendeil üldse verd valati, kui see ei olnud ei rahva vabadus, sest moodsa teooria kohaselt rahvast ei olnud, ega ka mitte isiklik vabadus, mis väidetavasti jäi alles.

Milleks kogu see kahekümne aasta pikkune sõda? Mõõgavendade orduit ei asutatud ometi selleks, et eestlastele mõrdiga seotud kivimüüri ladumist õpetada.

HÄMARAD MÄLESTUSED

Pöördugem aga tagasi lauluteksti juurde, milles leidub veel mõndagi huvitavat. Kõigepealt Poola kuningas. Kust tema äkki välja ilmus? Eesti rahvapärimest arvestades võinuks eeldada, et hea sõnaga meenutatakse Rootsi kuningat, kelle tagasitulekut rahvasuu 19. sajandil veel üksmeelselt ootas, ja seda just Rootsi keskvoimu võrdlemisi talupojasõbraliku poliitika tõttu 17. sajandi lõpupoole. Rootsi kuningas ei kasutanud baltisaksa aadlike võimu kärpimiseks küll otseselt kuule, kuid võimu kärpimine oli sellegipoolest tuntav — koguni nii, et osa aadlist Rootsi reetis ja rüütelkonnad hiljem ilma suurema kahetsuseta Venemaale alistasid. Kuid ei, Rootsi kuningat ei mainita. Mõnes teisendis on küll Poola kuninga asemel juttu keiser Peetrist, ent see on ajalooliste tõsiasjadega nii rängas vastuolus, et võime siin näha tüüpilist venestusaegset kavaldamist: mõisnikele vastu hakates ja “eesti asja” ajades lauldi ikka kõva häälega “keisrilaulu” ning tänati ohjeldamatult Venemaa valitsejat. Nii ka siin.⁷ Tõenäoliselt on tegu hilise kihistusega 19. sajandi lõpukümnendest, mille võime laulu sünniasjaolusid uurides kõrvale jätta.

Seega: miks Poola? Erinevalt hilistest Peetrit kiitvatest teisenditest ei saa Poola kuninga nimetamise taga olla mingit taktikalist kalkulatsiooni — sellega ei teeninud laul mitte kellelki plusspunkte. Seetõttu jääb sõelale kaks varianti. Esiteks: tegemist on autentse folklooriga, rahva keskel säilinud mälestusega Poola võimuajast, mis kestis Lõuna-Eestis vahelduva eduga 1580. aastast kuni 1620. aastateni. Teine võimalus: Poola kuninga pani laulu sisse keegi haritud inimene, kes oli lugenud kroonikaid, näiteks Christian Kelchi oma, ja teadis, et Poola võimude suh-

⁷Siiski leidub vähemalt üks teisend, kus Peeter mitte ei tee otsa peale lossile või lossidele, vaid rahvale, kelle “vene kuul maha põrutas” (vt Prants 1926).

ted balti aadlikega olid keskeltläbi pingelised (Kelch 2004: 310–311, 343). Sõjategevuse käigus juhtus sedagi, et aadlikke halas-tamatult maha notiti (Poola pidas end Vana-Liivimaa õiguspära-seks pärijaks ja Rootsi poolele läinud aadlit reeturiteks). Seda just 17. sajandi alguse sõjategevuse käigus, mitte Liivi sõja päevil. Ki-be mälestus Poola võimuajast püsis ilmselt ka baltisakslaste endi keskel ja võis sealt mingitel asjaoludel jõuda rahva sekka, kas või mõne veidi saksa keelt mõistva mõisateenija kaudu.

Oletuses, et mälestus Poola ajast ja poolakate vaenust balti-sakslaste vastu võis rahvapärimeses 19. sajandi algupoolel veel elus olla, pole midagi utoopilist. Veel 1920. aastail talletatud pä-rimuses Läänemaalt on juttu “Poola sõjast”, s.t Läänemaal toi-munud sõjategevusest Poola-Rootsi sõja ajal 1620. aastatel, ja kellestki vaprast mehest, kes olla isegi Poola kuninga enda ära tapnud.⁸ Tegemist on küll erandliku, kuid ilmselt autentse mater-jaliga, mille põhjal võib peaaegu kindlalt järeldada, et sadakond aastat varem, 19. sajandi algupoolel, mäletati Poola aega veel küll. Samas on tegemist mäluپییرiga — vanematest aegadest sel-ged mälestused puuduvad, on vaid mõned kohanimed (orduaegne Maadevahe jõgi Saaremaal, Jüriöö ülestõusu peegeldav Sõjamäe kõrgendik Tallinna külje all jms) ning hulk ajaloolise mõõtme kaotanud pärimusi munkadest, maa-alustest teedest, mäe sisse või järve põhja vajunud linnadest jne.

Niisiis võime küsida, kas Poola kuninga ilmumine “Eesti mehe ja tema soo” laulu on (eeskätt) kirjanduse/kirjakultuuri mõ-juline või astub ta lauluridadesse otse rahvasuust. Esimene va-riant on tegelikult raskesti usutav, sest kes pidanuks olema see haritud ja kroonikaid tundev inimene, kes ajaloolise tööga just sel kujul lauluridadesse valanuks? Kuna laul on ka teravalt kiriku-vastane, siis vaimuliku võib ilmselt välistada, ammugi aadliku. Linnaharitlane, literaat? Või ikkagi maaharitlane, nt kooliõpeta-

⁸Ridala ja Nigula khk. Päevik. Juhan Libe. 1924. Kirjandusmuu-seum, EKLA, f 200, m 3:1.

ja?⁹ Kuid miks ta sel juhul Lembitust ei luuletanud? Miks tema ajalooline ekskurss Poola kuningaga lõpebki, et sealt pärisorjuse kaotamisele hüpata, ütlemata sõnagi “vana hea Rootsi aja” kohta? Päriselt sellist võimalust, nt kuskil kalendrisabas ilmunud jutukest Poola ajast, siiski välistada ei saa.

Vaadeldgem veel meie käsutuses olevaid salme. Need moodustavad omamoodi minikroonika, milles kõigepealt sedastatakse, et häda algas 700 aasta eest, mil siia tuli “riisja sugu”, kes asus elama kõrgematele kohtadele, mida Eestis nimetatakse mägedeks. See tähendab kivilinnustesse, lossidesse. Nende varemed olid 19. sajandi algul igäühele silmaga näha. Mõistmaks, et tegemist on sakste esimeste elupaikadega, ei pidanud olema kõrgelt haritud inimene. Järgneb kaebus, et “murjanid ja verekaanid” tegid maad ja metsad mõisaks ehk siis: võtsid talumaad ja ühiskasutuses olnud metsad mõisa omaks. Nagu öeldud, sai see protsess alguse ilmselt juba 13. sajandil ja kestis läbi kogu balti aadli võimuaja, muutudes 19. sajandi keskel uutes oludes taas päevakohaseks. Ent kontekst osutab, et laulu autor osutab üsna ammu- sele ülekohtule — sellisele, mis algas kohe pärast murjanite ja verekaanide tulekut.

Seda versiooni toetab tõik, et ka järgnev salm tegeleb 700-aastase häda algusotsaga: esmalt usku meile anti, pärast orjus peale pandi. See salm oleks nagu Henriku kroonikast välja astunud, sest kokkuvõtte on väga lühike ja täpne. Tuldi ristiusku tooma, aga ühes sellega toodi ka alluvus. Siin on juba raske jääda lootma üksnes rahvapärimusele — vaevalt et elus pärimus 19. sajandil Eesti ajalooetappe ja sündmuste järgnevust enam nii selgelt mäletada võis. Mängus peab olema kirjakultuuri kaudu edasi kandunud informatsioon, miks mitte tõesti Henriku kroonika, mis saksakeelsena ilmus juba 1747. aastal, ainult et kriitilise pilgu läbi.

Seejärel pahandab laulusalm uute valitsejate kombe üle alla sõdida ja eestlasi terroriseerida. Mida ilmselt tuleb mõista nii:

⁹“Eesti mehe...” autori üle arutleb ka Ea Jansen, leides, et kui selliste laulude loojaks oligi haritlane, siis igatahes talurahvale lähedal seisv (Jansen 1977: 84).

alailma nad sõdisid omavahel (mingist sissetungijast juttu ei ole, küll aga “nende riikidest”) ja vägivallatsesid selle käigus ka talurahvaga, s.t eestlastega. Rõhutatakse nende paremaid relvi. See sobib ajalooliste tõsiasjadega väga hästi ja oleks omakorda otsekui Russowi kroonikast välja astunud. Pidevad kodusõjad, mille kestel olid alati kõige suuremad kannatajad eestlased.

Kui meie väljavõtte viimane salm selle olukorra Poola kuningaga lõpetab, siis tasub tähele panna, et konkreetselt teeb “lossidele” või “lossile” lõpu “Poola kuul”. Pole võimatu, et siingi on midagi ehedat, ja nimelt pärimus sellest, kuidas tulirelvad külmlrelvadega sõdiva Liivimaa aadli murdsid. Viimaste relvadeks olnud “nooled, püssid, pikad piigid”. Siingi on mainitud püsse, kuid vastuolu laheneks, kui lugeda kaks esimest sõna kokku: “noolepüssid (s.t ammud), pikad piigid”, mis jäid alla tulirelvadele. Õeldu on kahtlemata üksnes hüpotees. Pealegi peitus just Poola sõjaväe traditsiooniline tugevus piikidega relvastatud raskeratsaväes. Samas pole võimatu, et tegemist on hoopis kauge või kirjandusmõjulise kajastusega Poola kuninga Stefan Báthory 1583. aastal antud korraldusest, milles kästi Balti aadlikel oma lossid maha lammutada, et need sõja korral taas venelaste kätte ei satuks. Nimelt leiti, et venelased, keda lagedal väljal on kerge võita, on kindlusi kaitstes väga visad (A. S. 1927b). Selle versiooni esitaja pakkus välja koguni konkreetse linnuse, nimelt Otepää, kuid see ei saa õige olla, sest kunagine piiskopilinnus oli Liivi sõja ajaks juba ammu varemeis (samas).

Jääb mulje, nagu oleks need kuus salmi olnud kunagi omaette laul, mis on hiljem lõimitud “Eesti mehesse”. Sellisel juhul võiksid need read olla veelgi vanemad kui 19. sajandi algus ja kui oletada eriti julgelt, siis pärineda koguni 17. sajandi algusest. See seletaks järsku lõppu Poola kuninga juures, jätaks aga lahtiseks, miks laulu hiljem juurde ei tehtud. Seda versiooni toetab muide ka 1920. aastail laulu üle peetud diskussiooni algataja A. S., kes kirjutas just kõnealuste salmide, mitte kogu “Eesti mehe. . .” kohta: “Vanad rahvasuus leiduvad riismed mõnest vanast Poola sõja järele tekkinud laulust (midagi kuulsa “Käsu Hansu nutulaulu” sarnast) kasutati hiljem ära ja täiendati uuema aja sündmustega, nagu Pühajärve sõda” (A. S. 1927a).

Eelnevat kokku võttes kerkib üles oletus, et kõnealuse kuue salmi autor ei olnud küll ise kõrgelt haritud ja kroonikaid tundev isik, kuid oli mingil moel kirjakultuuri infoga siiski kokku puutunud. Näiteks kellegi vestlust või vestlusi pealt kuulnud, need kokku võtnud ja elus rahvapärimusega, miks mitte lausa 17. sajandisse ulatuvaga, läbi seganud. Taas muidugi üksnes hüpotees.

Kuid mitte vastutustundetult. Ehkki kirjakultuurne valitsev kiht ja pärimuskultuurne eestlaskond (kui natuke lihtsustada) elasid peaaegu eri maailmades, ei olnud nad sugugi hermeetiliselt eraldatud. Tahes-tahtmata toimus mingi infovahetus, see on muu hulgas hästi nähtav ka eesti rahvariiete puhul, milles kajastuvad n-ö linnamoe mõjud, ja seetõttu suhtub tänapäeva folkloristika ka kirjandusmõjulisse ainesesse kui rahvaluulesse. Tõsi, eraldada tuleb otseselt fantasööride toodetud pseudofolkloor, mida pärimuse uurimiseks kasutada ei saa, sest seda tuleb käsitada omaette nähtusena (mis samuti väärrib uurimist).

Tegeldes mõne aasta eest probleemiga, kas mälestus “muistsest priiusepõlvest” kandus eestlaste ühismälus läbi sajandite või omandati 19. sajandil raamatutarkade rahvajuhtide, eskätt Jakobsoni käest, jõudis siinkirjutaja järeldusele, et mälestus oli küll ähmane, kuid ilmselt katkematu (Vahtre 2013). Ehk nagu ütles Koidula luuletuses “Mu isamaa, nad olid matnud”: “Kuid ime­likult kõndis, tasa / üks muistne jutt veel üle maa / kuis enne p r i i su rahvas olnud. . .” (1867). Võib tunduda ime­lik Koidula teksti ajalooallikana käsitada, kuid antud juhul on see täiesti võimalik — üks muistne jutt kõndis tõesti tasa üle maa.¹⁰ Kuid see muistne jutt leidis tahtmatut tuge baltisaksa kultuurist, mis Eesti vallutamist vaieldamatult mäletas, ja pole alust oletada, et see mäletamine mingilgi moel eestlasteni ei jõudnud. Eestlastest teenijaskond ju kuulis pealt ja vahel sai arugi, mida saksad omavahel räägivad; eestlased käisid kirikus ja kuulasid jutlusi, mida pidasid raamatutargad pastori­d; talupojad ja nende naisedki käisid linnas ning suhtlesid oma “sõbrakaupmehega”, kes võis neile

¹⁰Ka Juhan Kakk märgib: “Ilmselt mäletasid talupojad midagi sellest ebaõiglusest” (1977: 20).

samuti üht-teist vahendada. Infovahetuses mängisid ilmselt suurt rolli ka linnaeestlased.

Kõiki neid kaalutlusi võiks arvestada ka laulu “Eesti mees ja tema sugu” puhul. Kõnealused kuus salmi näivad osutavat just sellisele pool-kirjakultuursele, pool-pärimuskultuursele ainesele. Mingid detailid võivad olla hilised ja hea õnne korral isegi dateeritavad-tuvastatavad, mõned jäävad aga konkreetse sünnihetke ja autorita folklooriks. Oluline on selliste tekstide või meemide uurimisel üle saada lihtsustatud dilemmast: kas sekundaarne või autentne? See tähendab — enamasti on selline küsimus küll õigustatud ja aitab uurimisele kaasa, kuid tuleb jätta lahtiseks võimalus, et tegu on nii ühe kui teisega. Ja lõpuks: võiksime üle saada lihtsustavast müüdist, et 700-aastane orjaaeg on müüt.

Kirjandus

- A. S. [= Arnold Paul Süvalep (?)] 1927a. Eesti mees ja tema sugu: “Väikse Jeesukese” varguslugu Tarvastus. — *Vaba Maa*, nr 3, 5. I, lk 6
- A. S. [= Arnold Paul Süvalep (?)] 1927b. Mälestussalm Poola kuningast: Kui ordulossid Liivimaal maha “põrutati”. — *Vaba Maa*, nr 130, 4. VI, lk 12
- J a k o b s o n, Carl Robert 1991. *Kolm isamaa kõnet: Kriitiline väljanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga*. Teksti ette valmistanud ja järelsõna Rudolf Põldmäe jt. Tallinn: Eesti Raamat
- J a n s e n, Ea 1977. Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil. — Ea Jansen, Juhan Kahk, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 67–123
- K a h k, Juhan 1977. Eesti talurahva maailmavaatest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. — Ea Jansen, Juhan Kahk, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 5–24
- K e l c h, Christian 2004. *Liivimaa ajalugu*. Tlk Ivar Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- K i v i m ä e, Jüri 2021. Carl Robert Jakobson ja “seitsmesaja-aastase orjaöö sünd”. — Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe (koost.). *Kultuur*

“Eesti mees ja tema sugu”

- ja rahvas: *Mälestusteos Ea Jansenile*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 109–131
- Leimus, Ivar, Mati Nut 2020. Müüt 700-aastasest orjapõlvest kuulub ajaloo prügikasti. — *Eesti Päevaleht*, nr 145, 23. IX, lk 2–3
- Lii v i m a a vanem riimkroonika. 2003. Tlk ja komm. Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Argo
- Olearius, Adam 1996. *Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta Mis toimunud Holsteini saatkonna lähetamisel Vene tsaari ja Pärsia kuninga juurde...* Tlk Ivar Leimus. Tallinn: Olion
- Pranst, Heinrich 1926. Põrandaalusest kirjandusest Eestis 50 aasta eest. — *Vaba Maa*, nr 241, 14. X, lk 6
- Põldmäe, Rudolf 1977. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (hernhuutlike allikate põhjal). — Ea Jansen, Juhan Kahk, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 25–26
- Ränk, Gustav 1975. Ein rätselhafter Gedenktag im estnischn Volkskalender: der Korjus-Tag: 14. Januar. — *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat = Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia VI (1970–1973)*. Stockholm, S. 64–77
- Tedre, Ülo 1977. Rahvaluule kasutamise võimalusi XIX sajandi talurahva sotsiaalsete vaadete uurimisel. — Ea Jansen, Juhan Kahk, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 187–213
- Tedre, Ülo 2003. *Eesti mees ja tema sugu XIX sajandi lõppriimilises rahvalaulus*. Toim. Mare Kõiva. Tallinn—Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum
- Vahtre, Lauri 1988. Soomeugri ja ugrimugri. — *Vikerkaar*, nr 1, lk 41–48
- Vahtre, Lauri 2013. Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2139–2156
- Vassar, Artur 1977. Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX sajandi teisel poolel. — Ea Jansen, Juhan Kahk, Artur Vassar (toim. kolleegium). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn, lk 124–186
- Viskovatov, Pavel 1971. Jakobsoni kalmul. Tlk Kalju Kangur. — Sergei Issakov (koost.). *Postitõllaga läbi Eestimaa: Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp – XX sajandi algus)*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 504

LAURI VAHTRE (1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1984, ajalookandidaat 1988. Eesti Vabaõhumuuseumi vanemteadur 1983–1985, Eesti Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteadur 1988–1992, TÜ vanemõpetaja 1989–1992, Riigikogu liige 1992–2003, 2007–2011 ja 2014, Kaitseministeeriumi avalike suhete osakonna nõunik 2011–2015, Eesti Sõjamuuseumi — Kindral Laidoneri Muuseumi teadur a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniprotsessis” (1997, nr 5, lk 957–971), “Kas tindipotiloom on olemas” (2000, nr 12, lk 2630–2646), “Rahvuslik kasvatus: Kas uus sisu vanas kuues või vana sisu uues kuues?” (2004, nr 1, lk 33–42), “Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng” (2013, nr 12, lk 2139–2156), “Rahvuse paratamatus” (2017, nr 2, lk 195–201) ning “Avatus ja suletus” (2020, nr 11, lk 1935–1942), samuti luulet (2011, nr 6, lk 1124–1126) ja arvustused *Eesti ajaloo* II köite (2013, nr 4, lk 720–729) ja Rein Raua teose *Tähenduste keeris: Tervikliku kultuuriteooria visand* (2018, nr 10, lk 1876–1889) kohta, lisaks väidelnud Rein Ruutsooga (2001, nr 6, lk 1310–1311; 2002, nr 2, lk 398–407).